3
Adam Smith'in Harika Dünyası

Neydi bu yeni öngörü? Tahmin edebileceğimiz gibi, bir Devlet değil bir Sistem, daha doğrusu, bir Kusursuz Özgürlük Sistemi'ydi. Ancak, ondan daha az olağanüstü olmayan ve kesinlikle müstesna yaratıcısıyla tanışmadıkça, bu öngörünün olağanüstü oluşumunu anlatmaya girişmek yanlış olur.

1760'larda İngiltere'ye giden bir gezgin, Glasgow Üniversitesi öğretim üyelerinden Adam Smith hakkında mutlaka bazı şeyler duymuştur. Dr. Smith, belki ünlü değil ama tanınmış bir insandı; Voltaire onun adını duymuştu, David Hume yakın dostuydu, zorlu fakat hararetli derslerini dinlemek için ta Rusya'dan öğrenciler geliyordu. Dr. Smith, eğitimdeki başarısıyla olduğu kadar, ilginç kişiliğiyle de tanınıyordu. Örneğin, dalgınlığı dillere destandı; bir defasında, bir arkadaşıyla ciddi bir konuyu tartışarak yürürken, bir deri tabaklama çukuruna düşmüştü; kendisine ekmek ve yağdan oluşan bir meşrubat hazırlayıp, içtiği şeyin o güne kadar tattığı en kötü çay olduğunu söylediği anlatılır. Ama onun bu sayısız kişisel tuhaflıkları, entelektüel yeteneklerine gem vurmuyordu. Adam Smith, çağının en önde gelen düşünürleri arasındaydı.[1]

Adam Smith, Glasgow Üniversitesi'nde, o zaman günümüzdekinden çok daha genel bir şekilde anlaşılan Ahlak Felsefesi konusunda ders veriyordu. Ahlak Felsefesinin kapsamına ise Doğal Dinbilim, Ahlak Bilim (Etik), Hukuk ve Ekonomi Politik giriyor, böylece, tamamen insanın düzen ve uyuma yönelik en yüce güdülerinden, acımasız "nafaka kazanma" mücadelesindeki daha az düzenli ve uyumlu faaliyetlerine kadar geniş bir alana yayılıyordu.

Evrenin karmaşasına bir düzen getirme çabası diyebileceğimiz Doğal Dinbilim, erken dönemlerden itibaren, insanın akla uygunluk, akılcılaştırma güdüsünün bir hedefi olmuştu. Gezginimiz, Dr. Smith evrenin görünen karmaşıklığının altında yatan doğa yasalarını açıkladıkça, rahatladığını hissederdi. Ama sıra meselenin diğer ucuna, günlük yaşam çalkantısının arkasındaki büyük mimarı aramaya gelince, zavallı gezgin, sevgili doktorun, felsefeyi onun kişisel sınırlarının ötesine çektiğini hissedebilirdi.

Çünkü, onsekizinci yüzyıl İngiliz sosyal bilimleri bir görüş ortaya attıysa, bu, akılcı düzen veya ahlaktan acınacak denli uzaktı. Yaşamak için çalışmak zorunda olmayanların zarif yaşamlarından, Londra'nın kabul salonlarından ya da taşradaki zengin ve güzel malikânelerden dışarı bakar bakmaz ilk görülen, daha erken tarihli, hatta anakronik bir devrin en akıldışı ve hayrete düşürücü âdet ve gelenekleriyle iç içe geçmiş bir vahşet, acımasızlık ve bayağılıktı. Toplum yapısı, her parçasının bütüne yaptığı katkının görülebildiği dikkatle planlanmış bir makineden ziyade, James Watt'ın acayip buhar makinelerinden birine benziyordu: kara, gürültülü, yetersiz, tehlikeli... Dr. Smith'in bütün bunlarda bir düzen, erek ve amaç gördüğünü açıklamak durumunda olması kadar ne ilginç!

Örneğin, gezginimizin Cornwall'daki kalay madenlerini görmeye gittiğini varsayalım.[2] Orada, siyah şaftların altına girip en alta ulaşınca, kemerlerinden çıkardıkları mum sönünceye kadar uyumak üzere yere uzanan madencileri izleyecekti. İşçiler, uyanınca, bir pipo içimi kadar sürecek bir sonraki dinlenme arasına kadar iki veya üç saat ocakta çalışırlardı. Bütün bir yarım gün tembelce yayılıp oturmakla, elbiselerini çekiştirmekle geçerdi. Ama gezginimiz kuzeye gitseydi ve sinirleri Durham veya Northumberland maden ocaklarına inecek kadar sağlam olsaydı, tamamen farklı şeyler görecekti. Burada, kadınlar ve erkekler, belden üstleri çıplak olmak üzere ve, zaman zaman, sözcüğün tam anlamıyla yorgunluktan inleyen bir insan müsveddesine dönüşmüş olarak, birlikte çalışıyordu. En vahşi ve acımasız uygulamalar söz konusuydu: kaçamak bakışlarla uyanan cinsel arzular, ıssız bir şaft hattının altında tatmin ediliyordu; kış aylarında, sekiz-on yaşındaki çocuklar çalıştırılıyor, istismar ediliyor ve çok az

ücret karşılığında madencilerin kömür teknelerini çekmelerine yardım ediyorlardı; kömür arabalarını atlar yerine hamile kadınlar çekiyor, hatta karanlık mağaralarda doğum yapıyorlardı.

Ancak, hayatın renkli, geleneksel veya acımasız olduğu tek yer madenler değildi. Dikkatli bir gözlemci, toprak üzerinde de, düzen, uyum ve planlamayı hatırlatması çok güç manzaralarla karşılaşacaktı. Ülkenin birçok yerinde, yoksul tarım işçisi kümeleri iş bulmak amacıyla dolaşıp duruyordu. Hasat zamanı, kendi kendilerine verdikleri adla Antik Briton Grupları, Gal dağlarından ovaya inerlerdi; zaman zaman, bütün grubun eyersiz, gemsiz tek bir atı olurdu, bazen de öylece yürüyerek gelirlerdi. Çoğu zaman, içlerinde İngilizce bilen tek bir kişi bulunur, o da grupla, topraklarındaki hasat işine yardım etmek için izin istedikleri çiftçi beyefendiler arasında arabuluculuk yapardı. Günlük ücretlerin 6 pens kadar düşük olması da şaşırtıcı değildi.[3]

Gezginimiz, nihayet bir fabrika kentinde durduğunda, yine dikkate değer, ama yine eğitimsiz bir göze düzen emaresi olarak görünmeyecek türden manzaralar görecekti. 1742'de Lombe kardeşler tarafından inşa edilen fabrikada şaşkına dönebilecekti. Beş yüz metre uzunlukta, altı kat yükseklikte, içinde, yazar Daniel Defoe'nun "bir dakikada üç kez tam devir yapan su çarkı her döndüğünde 73.726 yarda ipek ipliği işleyen 26.586 çark ve 97.746 parça"dan ibaret makinelerin bulunduğunu belirttiği, zamanına göre büyük bir binaydı bu.[4] Yine belirtmek gerekir ki, on iki veya on dört saat boyunca makinelerin başında duran çocuklar, yemeklerini kirden kararmış buhar kazanlarında pişiriyor ve, söylendiğine göre, yatakların daima sıcak olduğu barakalarda nöbetleşe uyuyorlardı.[5]

Bu koşullar, bugün olduğu gibi, onsekizinci yüzyılda da acayip, acımasız ve başıbozuk görünmüş olmalıdır. Ama, asıl önemli olan, bu koşulların Dr. Smith'in tasarladığı bir düzenle uyuşabildiğini ve bu bilim adamının, bu koşular içerisindeki büyük amaçsal yasaların, görkemli ve anlamlı bütünle uyumlu kesin çizgilerini gerçekten anladığını görmektir.

Nasıl bir insandı bu kentli filozof?

Adam Smith'in, bir defasında, bir dostuna gururla zengin kütüphanesini gösterirken kendisini tanımlayışı, "kitaplarından başka aşkı olmayan bir insanım"[6] şeklindeydi. Kuşkusuz, yakışıklı bir adam değildi. Bir madalyon üzerindeki portresi, bize, iri bir gaga burunla buluşmak için kıvrılan etli bir alt dudak ve ağır, kalın göz kapaklarından bakan patlak gözler sunmaktadır. Smith, hayatı boyunca sinir hastalığından mustarip olmuştu; başı sallanırdı, tuhaf, kekeleyen bir konuşması vardı.

Ayrıca, dalgınlığıyla ünlüydü. 1780'lerde, artık ellili yaşlarının sonlarındayken, Edinburghlular, açık renk bir ceket, diz üstüne kadar gelen külot pantolon, beyaz ipek çoraplar, tokalı ayakkabılar, kunduz kürkünden düz, geniş kenarlı şapka ve bastondan oluşan kıyafetiyle, bir noktaya sabitlenmiş gözleri ve sessiz bir konuşmayla kıpırdayan dudaklarıyla, kaldırım taşı döşeli sokaklarda yürüyen en ünlü hemşehrilerinin eğlendirici görüntüsüne saygı gösteriyorlardı. Her adımda veya iki adımda bir, sanki yönünü değiştirecekmiş, hatta geriye dönecekmiş gibi tereddüt geçiriyor, duraklıyordu; bir dostu onun bu yürüyüşünü "solucanımsı" diye tanımlamıştı.

Dalgınlığıyla ilgili öyküler çok yaygındı. Bir defasında, sabahlığıyla bahçeye inmiş, ama bir kere dalınca tekrar eve dönünceye kadar on beş mil yürümüştü. Bir başka defa, Edinburgh'da ünlü bir dostuyla yürürken, bir muhafız onu selamlamak için mızrağını kaldırmış, bu yolla birçok kez onurlandırılmış olan Smith, aniden, selam duran askerin karşısında büyülenip kalmıştı. Selama bastonuyla karşılık vermiş, sonra, tıpkı askerin adımlarıyla yürüyüp mızrağın her hareketini bastonla tekrarlayarak konuğunu daha da şaşırtmıştı. Bu hipnotizmadan kurtulduğunda, Smith, baston elde hazır, uzun bir adım atar vaziyette ayakta durmaktaydı. Olağandışı bir şey yaptığının hiç farkında olmadan, bastonunu yere indirmiş ve sohbetine kaldığı yerden devam etmişti.

Bu dalgın profesör, 1723'te, İşkoçya'da Fife Kontluğu'na bağlı Kirkcaldy kasabasında doğdu. Kirkcaldy, bin beş yüz kişilik nüfusuyla övünürdü; Smith'in doğduğu sırada bazı kasabalılar para olarak hâlâ çivi kullanıyordu. Smith dört yaşına geldiğinde tuhaf bir olay meydana geldi. Kasabadan geçmekte olan bir çingene grubu onu kaçırdı. Amcasının (babası o doğmadan önce ölmüştü) çabalarıyla, çingenelerin izi bulundu, peşlerine düşüldü ve çingeneler kaçarken küçük Adam'ı yolun kenarına bıraktılar. Biyografisini ilk yazanlardan biri, "Neredeyse zavallı bir çingene olacaktı," diye yazmıştır.

Smith, o yaşlarda bile dalgınlığa uygun bir yapısı olmasına rağmen, çocukluğundan itibaren zeki bir öğrenciydi. Kader onu zaten açıkça öğretmenliğe yönlendirmişti; o da on yedi yaşındayken bir burs kazanarak ve at sırtında yolculuk yaparak Oxford'a gitti; orada altı yıl kaldı. Ama Oxford, o sıralarda, daha sonra olduğu gibi, bir öğrenim kalesi değildi henüz. Resmi profesörlerin birçoğu öğretiyor numarası yapmayı bırakalı bile çok olmuştu. Bir yabancı gezgin, 1788'de Oxford'da tanık olduğu bir tartışmayı şaşkınlıkla anlatıyor. Tartışmacıların dördü de, kendilerine ayrılan süreyi, o günlerin popüler bir romanını okumaya dalmış biçimde geçirmişti. Eğitim, öğrenim, kuraldan çok istisna olduğu için, Smith

de bu yılları büyük ölçüde öğretmensiz ve öğrenmeden, uygun bulduklarını okuyarak geçirdi. Aslında, bir keresinde, odasında David Hume'un *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* adlı çalışmasının bir nüshası bulunduğu için, az daha üniversiteden atılıyordu. Hume, bir profesör adayı için bile uygun bir okuma malzemesi değildi.

1751'de, henüz yirmi yedisinde bile değilken, Smith'e Glasgow Üniversitesi Mantık Kürsüsü önerildi; orada kısa bir süre çalıştıktan sonra da Ahlak Felsefesi Kürsüsü verildi. Oxford'un tersine, Glasgow, İskoç Aydınlanması diye adlandırılagelen ciddi bir mefhumun merkeziydi; bir yetenek galaksisi olmakla övünürdü. Ama, kuşkusuz, modern üniversite kavramından ciddi olarak ayrılıyordu. Fazla resmi, ciddi profesörler grubu, Smith'inkine benzer bir aşırı şakacılık ve heveslilikten pek de hoşlanmamıştı. Zaman zaman, dini görev sırasında gülümsediği (mutlaka hayale daldığı bir andı) ve Hume denilen acayip adamın yakın dostu olduğu için, üniversite senatosuna, ders açılışlarının dua ile yapılmasından vazgeçilmesi yönünde dilekçe verdiği için, bazı "doğal dinlerin" belli belirsiz izlerini taşıyan dualar dağıttığı için kınandı, eleştirildi, suçlandı. Smith'in kendi öğretmeni Francis Hutcheson'ın, öğrencilerine Latince ders vermeyi reddederek Glasgow Üniversitesi'nde bir çığır açtığını hatırlarsak, bütün bunlar daha iyi anlaşılabilir.

Smith'in 1758'de dekanlığa terfi etmesinden de anlaşılıyor ki, bütün bu kınamalar, tepkiler, pek de sert olamamıştı. Kuşkusuz, Glasgow'da mutluydu. Dalgınlığı onu pek güvenilmez bir oyuncu haline getirmesine rağmen, akşamları vist* oynuyor, aydın topluluklara katılıyor ve sakin bir yaşam sürüyordu. Öğrencilerinin sevgilisiydi, Boswell bile onu dinlemeye gelmişti; tuhaf yürüyüşü ve konuşma tarzı, taklit edilecek kadar saygı görüyor, kitapçı vitrinlerinde küçük büstleri bile sergileniyordu.

Ona saygınlık kazandıran, sadece ilginç kişiliği değildi. 1759'da piyasaya çıkar çıkmaz sansasyon yaratan bir kitap yayınlamıştı. Kitabın adı *The Theory of Moral Sentiments*'ti ve bir anda Smith'i İngiliz düşünürlerinin en ünlüsü yaptı. Kitap, ahlaki onaylamanın ve reddetmenin kökenini araştırıyordu. Bencil bir yaratık olan insan, nasıl oluyordu da, bencilliğin yer almamış veya yüksek bir düzeye dönüşmüş göründüğü ahlaki kararlar alabiliyordu? Smith, bu sorunun yanıtının, kendimizi bir başkasının, tarafsız bir gözlemcinin yerine koyabilme ve böylece durumun nesnel değerleri konusunda başkalarının ne düşündüğünü anlayabilme yeteneğimize bağlı olduğu kanısındaydı.

* Bir iskambil oyunu. (ç.n.)

Kitap ve ele aldığı sorunlar büyük bir ilgi gördü. Almanya'da *das Adam Smith Problem*, yaygın bir tartışma konusu haline geldi. Kanaatimizce, daha da önemlisi, kitabın Charles Townshend adlı meraklı bir adamın ilgisini çekmesiydi.

Townshend, onsekizinci yüzyılın nesli tükenmekte olan harika insanlarından biriydi. Esprili, bilgili bir insan olan Townshend, Horace Walpole'un deyişiyle, "Tanrı'nın her türlü büyük yetenekle donattığı, –sadece basit bir içtenliğe, sıradan bir kararlılığa ve sağduyuya sahip olsaydı bile çağının en büyük adamlarından biri olması gereken bir insan"dı.[7] Kararsızlığı, hercailiğiyle ünlüydü: dönemin yaygın bir esprisine göre, Townshend'in bir yerinde bir hastalığı vardı ama neresinde olduğunun tespit edilmesini reddediyordu.[8] Uzgörüşlü olamayışının bir göstergesi, önce Amerika'daki İngiliz kolonisinin kendi yargıçlarını seçme hakkını geri çevirip, sonra Amerikan çayına ağır bir gümrük vergisi koyarak Amerikan Devrimi'nin hızlanmasına yardımcı olan kişinin, o sıralar maliye bakanlığı yapan Townshend olmasıydı.

Ama siyasi kıtgörüşlülüğüne rağmen, samimi bir felsefe ve siyaset öğrencisi ve aynı ölçüde bir Adam Smith hayranıydı. Daha da önemlisi, ona görülmemiş bir öneride bulunmasına olanak veren bir konumda olmasıydı. 1754'te, Buccleuch Dükü'nün dul eşi Dalkeith Düşesi ile parlak ve kârlı bir evlilik yapmıştı ve artık, üvey baba olarak, düşesin ilk eşinden olma oğlu için bir öğretmen bulmalıydı. O dönemde, yüksek sınıfa mensup genç bir insanın eğitimi, önemli ölçüde, Grand Tour'a, yani Lord Chesterfield tarafından büyük övgüye mazhar olacak bir terbiye edinebileceği Avrupa'da bir süre kalmasına bağlıydı. Townshend, Dr. Adam Smith'in genç dük için uygun bir yol arkadaşı olacağını düşündü ve kendisine yılda beş yüz poundluk bir maaşa ek olarak ömür boyu emekli maaşı şeklinde yıllık ikinci bir beş yüz pound daha önerdi. Reddedilemeyecek kadar güzel bir öneriydi bu. Smith, en iyi koşullarda, o dönemde profesörlerin öğrencilerden doğrudan topladıkları ücretlerle yüz yetmiş pound tutarında bir meblağdan fazlasını asla kazanamamıştı. Burada, Dr. Smith'in, ayrıldığı sıra, veremeyeceği derslerin parasını iade etmek istediğini, fakat öğrencilerinin bu öneriyi reddettiğini belirtmek sanırız hoş bir anekdot olacaktır.

Hoca ve Tanrı'nın ona bağışladığı genç Lütuf, 1764'te, Fransa'ya gitmek üzere yola çıktılar. On sekiz ay boyunca, katlanılmaz derecede sıkıcı bir refakat ve Smith'in berbat Fransızca'sının yarattığı sorunlarla karşılaştırılınca, Smith'in Glasgow'daki sakin yaşamının tam bir sefahat sayılabileceği Toulouse'da kaldılar. Sonra, Voltaire'le tanışıp hayran ol-

duğu şehvetli bir markizin ilgisini geri çevirdiği Fransa'nın güneyine, daha sonra Cenevre'ye, son olarak da Paris'e geçtiler. Bu arada, Smith de, can sıkıntısından kurtulmak için, Glasgow'daki derslerinde işlediği, birçok akşam Edinburgh Şehir Kulübü'nde (Seçkinler Cemiyeti) sevgili dostu David Hume ile uzun uzun tartıştığı, ekonomi politik konusunda bir kitap üzerinde çalışmaya başlamıştı. Kitap, sonunda, *Ulusların Zenginliği* olacaktı, ama tamamlanmasına daha on iki yıl vardı.

Paris'te durum biraz daha iyiydi. Bu dönemde, Smith'in Fransızca'sı, yine çok kötü olmakla birlikte, Fransa'nın önde gelen bir iktisat düşünürüyle konuşabilmesine yetecek kıvama gelmişti. Bu düşünür, XV. Louis'nin saray doktorlarından biri ve Madam Pompadour'un özel doktoru olan François Quesnay idi. Quesnay, Fizyokrasi olarak bilinen bir iktisat ekolü, bir iktisadi görüş ortaya atmış ve *tableau économique* adlı bir iktisadi çizelge geliştirmişti. *Tableau*, gerçekten, bir doktorun içsel düşünüş biçimini yansıtıyor, servetin temel unsuru olarak altın ve gümüşü gören zamane düşüncelerinin tersine, Quesnay, servetin üretimden kaynaklandığını, kan dolaşımı gibi toplumsal gövdeyi tekrar tekrar doldurarak bütün ülkede elden ele geçtiğini savunuyordu.[9] *Tableau*, büyük bir ilgi çekti; ihtiyar Mirabeau,[10] onu yazı ve paranın icadı kadar önemli bir yenilik olarak tanımladı. Ne var ki, Fizyokrasinin, gerçek zenginliği ancak tarım işçilerinin ürettiğini, çünkü fabrika işçisinin sadece steril bir yöntemle formunu değiştirdiği Doğa'nın da onların tarafında çalıştığını iddia etmek gibi bir sorunu vardı. Dolayısıyla, Quesnay'nin sisteminin siyaset pratiğinde kullanılabilirliği sınırlıydı. O döneme göre radikal bir çıkış olan *laissez-faire* siyasetini savunduğu doğruydu. Ama sanayi sektörünü sadece steril bir biçimlendirme olarak tanımlayışı, emeğin sadece toprak üzerinde değil, çalıştığı her yerde değer üretebileceğini görmesini engelledi.

Doğayı değil emeği değer yaratıcısı olarak görmek ise, Smith'in en büyük düşüncelerinden biriydi. Bu, belki, tarımsal yapının ağır bastığı Fransa gibi bir ülke yerine, ticarete boğulmuş bir ülkede büyümesinin sonucuydu. Öyle veya böyle, Smith'in Fizyokratik kültün tarımsal önyargısını kabul etmesi mümkün değildi (Quesnay'nin Mirabeau gibi yandaşları yağcılıktan başka bir şey yapmıyordu). Smith, Fransız doktora derin bir kişisel hayranlık duyuyordu; nitekim, Quesnay'nin ölümü üzerine *Ulusların Zenginliği*'ni ona ithaf edecekti; ama Fizyokrasi, Smith'in İskoç bakışına son derece aykırıydı.

1766'da, Grand Tour beklenmedik şekilde kesildi. Dük'ün onlarla birlikte olan küçük erkek kardeşi hummaya yakalandı ve Smith'in çılgınca özenine rağmen sayıklayarak, çırpınarak öldü. Velinimet, Dalkeith'deki

malikânesine döndü; Smith de önce Londra'ya sonra Kirkcaldy'ye gitti. Hume'un yalvarmalarına rağmen, yaşamının sonraki on yılının en güzel günlerini, ünlü kitabını da yavaş yavaş şekillendirerek orada geçirdi. Kitabın büyük bölümünü, şöminesinin karşısında ayakta durup pomadlı saçıyla koyu bir leke oluşturuncaya kadar başını sinirli sinirli duvara sürterek yazdırdı. Ara sıra, eski patronu Dük'ü Dalkeith'deki malikânesinde ziyaret eder, kırk yılda bir de düşüncelerini dönemin aydınları ile tartışmak üzere Londra'ya giderdi. Bu aydınlardan biri, saygın sözlük uzmanıyla karşılaşmaları pek sıcak geçmese de, seçkin kulübüne Smith'in de üye olduğu Dr. Samuel Johnson'du. Sir Walter Scott, Johnson'un, yaptığı bazı açıklamalar dolayısıyla daha Smith'i görür görmez ona saldırdığını anlatıyor. Smith tartışma konusu iddiasının doğruluğunu kanıtlamıştı. Bütün mesele, "Johnson'un ne demiş" olduğuydu. Smith, onun sözlerini, "Niye yalan söylüyorsun, dedi," diye aktarırken çok içerlediğini belli ediyordu. "Peki siz ne cevap verdiniz?" "Sen bir ..... çocuğusun, dedim!" Scott, iki ünlü ahlakçının ilk karşılaşmalarının ve tanışmalarının bu sözcüklerle cereyan ettiğini ve bunun iki büyük felsefe hocası arasındaki klasik diyalog olduğunu söylemektedir.[11]

Smith, kendisine Amerika'daki İngiliz kolonileri hakkında pek çok şey öğreten ve bu kolonilerin günün birinde oynayabilecekleri role derin bir hayranlık duymasını sağlayan cana yakın ve zeki bir Amerikalı ile, Benjamin Franklin ile de tanışmıştı. Smith'in, sonradan, bu kolonilerin "aslında dünyanın gördüğü en büyük ve en zorlu" uluslardan birini oluşturması ihtimalinin çok büyük olduğunu yazmasında, kuşkusuz, Franklin'in etkisi vardı.

1776'da *Ulusların Zenginliği* yayınlandı. İki yıl sonra, Smith, yıllık altı yüz pound gelirle kolay bir iş olan Edinburgh gümrük müdürlüğüne atandı. Doksanına kadar yaşamış olan annesiyle birlikte, ölünceye kadar huzur ve sükunet içinde bir bekâr hayatı sürdü; sakin, mutlu ve her zaman dalıp gitmeye hazır...

* *
*

Peki, ya kitap?

"Sadece büyük bir zekânın değil, bütün bir çağın kabından taşması"[12] olarak nitelendirilmişti. Ne var ki, kelimenin tam anlamıyla "özgün" bir kitap değildi. Smith'ten önce aynı dünya görüşünü benimsemiş uzun bir gözlemciler çizgisi vardır: Locke, Steuart, Mandeville, Petty, Cantil-

lon, Turgot... Quesnay ve Hume'u da artık yeniden anmaya gerek yok sanırız. Smith bunların hepsinden bir şeyler almıştı: bu çalışmada adından söz edilen yüzün üzerinde yazar vardır. Fakat, başkalarının oltayla tek tek balık avladığı yere Smith ağını sermiş, başkalarının şu veya bu biçimde tek bir konuyu açıkladığı yerde, Smith bütün manzarayı aydınlatmıştı. *Ulusların Zenginliği*, bütün olarak özgün bir kitap değildir, ama, kuşkusuz, bir şaheserdir.

Her şeyden önce dev bir panoramadır. İşgücünün toplu iğne üretimindeki basit, önemsiz uzmanlaşmasını anlatan ünlü bölümle başlar ve bu uzmanlaşmadan önceki gelişmeler kapsamında "Amerikan kolonilerindeki son huzursuzluklar" (gerçekten, Smith, Amerikan Devrimi'nin, kitabının yayınlanması aşamasında sona ereceğini düşünmüştü), Oxford'da boşa geçen öğrencilik günleri ve 1771'den bu yana ringa balığı avı istatistikleri gibi çeşitli konuları kapsar.

Kitabın sonraki baskılarından biri için Cannan tarafından oluşturulan dizin, Smith'in referanslarının ve konularının genişliğini göstermeye yetecektir. İşte (a) harfinden sadece bir düzine kadar kayıt:

Abbasiler, Müslüman-Arap İmparatorluğu'nun zenginliği
Abraham, şekel* ölçüsüyle
Habeşistan,** sırf para
Afrika, güçlü bir kralın Avrupa köylüsünden daha beter olduğu
Aktörler, kamusal, mesleklerini küçümseyerek yapıp para kazanan
Meyhaneler,*** sayıları, sarhoşluğun en önemli nedeni değil
Büyükelçiler,**** atanmalarının ilk nedeni
Amerika [tam bir sayfalık referans listesi var]
Çıraklık,***** bu kölelik ilişkisinin (...) yapısı anlatılmış
Araplar, savaşı sürdürme, finanse etme yöntemleri
Ordu,****** hoşnutsuz, sadakatsiz rahipler karşısında hükümdar güvenlikte değil

Dizin, güzel bir baskıyla 63 sayfa devam etmekte, bitmeden önce her şeye değinmektedir: "Zenginlerin en büyük zevki ... gösterişine dayanır;

* Antik dönemde Yahudi, bugün İsrail parası. (ç.n.)
** Özgün metinde 'Abyssinia' şeklinde geçtiği için dizinin (a) maddesinde. (ç.n.)
*** Özgün metinde 'Alehouses'. (ç.n.)
**** Özgün metinde 'Ambassadors'. (ç.n.)
***** Özgün metinde 'Apprenticeship'. (ç.n.)
****** Özgün metinde 'Army'. (ç.n.)

yoksulluk, zaman zaman, ülkeleri insanlık dışı alışkanlıklara iter; mide, ... sınırlı kapasitesi içinde yiyecek ister; kasaplık, vahşi ve iğrenç iş." Dokuz yüz sayfalık kitabı bitirdiğimiz zaman, elimizde 1770'ler İngiltere'sinin, çıraklar, gezginler ve yavaş yavaş gelişmekte olan kapitalistler, toprak beyleri, rahipler ve krallar, atölyeler, çiftlikler ve dış ticaretten oluşan canlı bir fotoğrafı vardır.

Kitap, ağır ağır ilerler. Düzenli, derli toplu bir ansiklopedinin kesinliği yoktur, ama ansiklopedik bir zekânın bütün ayrıntıcılığıyla hareket eder. Dönem, yazarların düşüncelerini "eğer"ler, "ve"ler, "ama"larla nitelemek için kesmedikleri, Smith'in entelektüel yapısında bir insan için çağına ait muazzam bilgiyi neredeyse bütünüyle kapsamanın mümkün olduğu bir dönemdi. Dolayısıyla, *Ulusların Zenginliği* hiçbir şeyi atlamaz, hiçbir şeyi küçümsemez, hiçbir şeyden korkmaz. Ne çileden çıkarıcı kitap! Elli sayfadan sonra bin bir zahmetle ulaştığı bir sonucu kısa ve öz, bir cümleyle söyleyivermeyi sürekli reddeder. Savunulan tez, insanın altta onu bir arada tutan çelik yapıyı ortaya çıkarmak için sürekli üstteki süslemeleri aralamak zorunda kaldığı ayrıntı ve gözlemlerle dopdoludur. Smith, gümüşe gelinceye kadar, yetmiş beş sayfa boyunca konunun etrafında dolaşır durur. Din konusuna gelmeden önce, ahlak sosyolojisi üzerine oluşturduğu bir bölümde gezinir. Ama, bütün ağırlığına rağmen, kitapta iç gözlemler, gözlemler, bu büyük konferansı yaşama uyarlayan iyi oluşturulmuş deyimler de vardır. İngiltere için ilk kez "esnaflar ülkesi"[13] diyen Smith'tir. "Bir filozof, doğuştan dâhi değildir ve köpeğin tazıdan pek farkı olmadığı gibi, filozofun da sokak hamalından pek büyük farkı yoktur,"[14] diye yazan Smith'tir. O sırada Doğu'yu yakıp yıkmakta olan Doğu Hindistan Kumpanyası için de, "Yönetimin her üyesinin, mümkün olduğu kadar çabuk ülkeden çıkıp gitmek istediği tuhaf bir hükümettir ve bütün servetini de birlikte götürdüğü için, gittiğinin ertesi günü bütün ülkeyi bir deprem yutsa hiçbir şey umurunda değildir artık,"[15] diye yazmıştır.

Ulusların Zenginliği, asla bir ders kitabı değildir. Adam Smith, okuldaki sınıfı için değil, çağı için yazmaktadır; akademik amaçlı bir özet tez değil, bir imparatorluğu yönetme gücü anlamına gelecek önemde bir doktrin oluşturmaktadır. Öldürdüğü ejderhalar (örneğin, ölmesi iki yüz sayfa sürmüş Merkantilist felsefe), onun döneminde, biraz yorgun da olsalar, hâlâ canlı ve ayaktadır.

Son olarak, *Ulusların Zenginliği* devrimci bir kitaptır. Kuşkusuz, Smith'ten, kibar sınıfları rahatsız edecek bir devrimi onaylaması ve sıradan yoksulları tahta çıkarması beklenemezdi. Ancak, *Ulusların Zen-*

ginliği'nin, her şeye rağmen, devrimci bir anlamı ve önemi vardır. Smith, herkesin sandığı gibi, etkin ve geleceği parlak burjuvazinin doktriner bir savunucusu değildir; daha sonra göreceğimiz gibi, burjuvazinin yaptıklarını takdir etmektedir ama niyetleri ve çalışan devasa kitlenin ihtiyaçlarını dikkate aldıkları konusunda kuşkuları vardır. Zaten, onun amacı, herhangi bir sınıfın çıkarlarını savunmak değildir. Bütün bir ülkenin refahıyla ilgilenmektedir. Ve refah, Adam Smith'e göre, kuşkusuz, eşit miktarlarda olmasa da, toplumdaki bütün insanların tüketebileceği şeylerden oluşur. Doğal Özgürlük Toplumu'nda zenginliğin yanı sıra yoksulluk da olacaktır.

Buna rağmen, demokratik ve dolayısıyla radikal bir zenginlik felsefesidir bu. Altın, hazineler, büyük servetler dönemi geçmiştir; tüccarların veya çiftçilerin ya da loncaların ayrıcalıkları, hakları, yetkileri geçmişte kalmıştır. Artık üretilen mal ve hizmetlerin herkes tarafından tüketilmesinin, hayatın nihai amacını oluşturduğu modern bir dünyada yaşıyoruz.

Peki, öngörü ne olacak? Göreceğimiz gibi, bunun tanımlanması Hobbes'un hakim güç ilkesi kadar kolay değil. Smith'in öngörüsü, daha çok, Ekonomi Politik ya da –günümüz deyimiyle– iktisat denilen bütün bir toplumsal örgütlenme biçimi için bir surete benzemektedir.

Bu suretin merkezinde Smith'in çok dikkatini çeken iki sorunun çözümü vardır. Önce, toplumu bir arada tutan mekanizmanın açıklanması üzerinde durmuştur. Herkesin sürekli kendi çıkarlarını kolladığı bir toplumun yoğun bir merkezkaç güçten kopmaması nasıl mümkün olabilir? Her bireyin özel işini yönlendirerek toplumun ihtiyaçlarını da karşılayan nedir? Merkezi planlama yapan bir otorite ve asırlık geleneklerin düzen sağlayan gücü olmadan, toplum, ayakta kalması için gerekli görevlerin yerine getirilmesini nasıl sağlar?

Bu sorular, Smith'i, piyasa kurallarının bir formülasyonunu yapmaya yöneltti. Aradığı, kendi deyimiyle, "insanların özel çıkar ve tutkularının, toplumun bütününün çıkarları için en uygun"[16] noktaya yönelmesini sağlayacak bir "görünmeyen el"di.[17]

Ancak, piyasa kuralları, Smith'in araştırmasının sadece bir bölümü olacaktır. Onu ilgilendiren bir başka soru daha vardır: toplumun nereye gittiği. Piyasa kuralları, topacın dönerken niye dik durduğunu açıklayan fizik yasalarına benzer; ama bir de topacın, dönmeden dolayı masa boyunca hareket edip etmeyeceği sorusu vardır.

Smith'e ve onu izleyen büyük iktisatçılara göre, toplum, sürekli kendisini yenileyen insanoğlunun statik, kuşaktan kuşağa değişmemiş ve

değişmeyen bir başarısı olarak tasarlanamaz. Tersine, toplum, kendisine özgü yaşam öyküsü olan bir organizma olarak görülür. Gerçekten, *Ulusların Zenginliği*, bütün olarak, Smith'in ticaret kapitalizmine yaptığı göndermeyle, "doğal özgürlük sistemi" de denilen "tam özgürlük sisteminin"[18] nasıl oluştuğu kadar nasıl işlediğini de açıklayan, tarihle ilgili büyük bir çalışmadır.

Ama Smith'in piyasa kurallarını açıklayışını, çözümleyişini görmeden, daha büyük ve çok ilginç olan bir soruna dönemeyiz. Çünkü, piyasa kuralları, toplumun gelişmesine veya çözülmesine neden olan daha büyük kanunların bir parçasıdır sadece. Duyarsız bireyi herkesle aynı çizgide tutan mekanizma, toplumun süreç içinde değiştirdiği mekanizmayı etkileyecektir.

Böylece, piyasa mekanizmasına göz atmaya başlamış bulunuyoruz. Uyku kaçıran, yürek hoplatan bir şey değildir bu. Ne var ki, bütün kuruluğuna rağmen, saygıyla bakmamızı gerektiren bir gerçekliği vardır. Piyasa kuralları, sadece Adam Smith'in dünyasını anlamak için gerekli bir unsur değildir; aynı kurallar Karl Marks'ın çok farklı dünyasının da, bugün içinde yaşadığımız daha farklı dünyanın da temelini oluşturur. Bilerek veya bilmeyerek, hepimiz bu kuralların hakimiyeti altında olduğumuza göre, onları daha da dikkatli incelemek gerekmektedir.

Adam Smith'in piyasa kuralları aslında basittir. Belirli bir toplum yapısında belirli bir davranış biçiminin, son derece kesin ve öngörülebilir sonuçlar doğuracağını anlatır. Benzer dürtülere sahip bireylerden oluşan bir çevrede, bireysel çıkarların işleyişinin nasıl rekabetle sonuçlanacağını, daha sonra da bu rekabetin toplumun istediği mallar, arzu ettiği nitelikler ve toplumun ödemeye hazır olduğu fiyatlara nasıl yansıdığını gösterir. Şimdi, bunun nasıl meydana geldiğini görelim.

İlk aşamada her şey olup biter, çünkü kişisel çıkar, insanları, toplum hangi iş için para ödemek istiyorsa ona yönlendiren bir itici güç işlevine sahiptir. Smith, "Akşam yemeğinde sofrada bulmayı umduğumuz şeyi, kasabın, bira yapımcısının veya fırıncının lütfundan, iyiliğinden değil, onların kendi kişisel çıkarlarına olan saygıları sayesinde ediniriz. Onların insanlıkları üzerinde değil, öz-sevgileri üzerinde yoğunlaşır, onlara asla bizim ihtiyaçlarımızdan değil, hep kendi yararlarından söz ederiz,"[19] demektedir.

Fakat kişisel çıkar da tablonun sadece yarısıdır. İnsanları harekete geçirir. Toplumu paragöz insanların fidye ödemek misali aşırı fiyatlara mecbur bırakmasından bir şeylerin koruması gerekir: sadece kişisel çıkarla hareket eden bir toplum, bir acımasız vurguncular toplumu olurdu.

Burada, düzenleyici unsur rekabettir, kişisel çıkarlarıyla hareket edenlerin piyasa zemininde çatışmasıdır. Çünkü her insan, toplumsal sonuçlarını düşünmeden sadece kendisi için en iyi olanı yaparken, tamamen aynı amaçlar peşinde koşan, benzer güdülere sahip bireylerle karşılaşır. Dolayısıyla, her biri, sadece komşusunun açgözlülüğünden yararlanmak hırsıyla doludur. Kişisel çıkarın kendisini teslim almasına izin veren bir kimse, rakiplerinin sessizce yanaşarak onun kazancını kaptığını görecektir; mallarını çok yüksek fiyatla satarsa müşterisiz kalacak veya işçilerine herkesin ödediği kadar ücret ödemek istemezse çalıştıracak işçi bulamayacaktır. Böylece, *The Theory of Moral Sentiments*'te pek çok kez vurgulandığı üzere, insanların bencil güdüleri –karşılıklı etkileşim yoluyla– en beklenmedik sonuca, toplumsal uyuma dönüştürülür.

Örneğin, yüksek fiyat sorununu ele alalım. Diyelim ki, yüz tane eldiven imalatçımız var. Her birinin kişisel çıkarı, eldivenin fiyatını üretim maliyetinin üstünde belirlemesine, böylece fazladan kâr elde etmek istemesine yol açacaktır. Ama edemez. Fiyatını yükseltirse, rakipleri devreye girecek ve fiyat düşürerek onun pazarını elinden alacaktır. Ancak bütün eldiven imalatçıları birleşir ve sağlam bir cephe oluşturmakta anlaşırsa, aşırı yüksek fiyat uygulanabilecektir.

Piyasa kurallarının, ürünlere rekabetçi bir fiyat dayatmaktan başka etkileri de vardır. Üreticilerin, toplumun malların *miktarı* konusundaki taleplerini de dikkate almalarını sağlar. Varsayalım ki, tüketiciler, üretilenden daha fazla eldiven ve daha az ayakkabı istemeye karar verdiler. Doğal olarak, herkes eldiven stoklarına hücum edecek, buna karşılık, ayakkabı işi durgunlaşacaktır. Sonuçta, tüketiciler elde mevcut olandan daha fazla eldiven almak istedikleri için eldiven fiyatları yükselme eğilimine, ayakkabı fiyatları ise kimse ayakkabı mağazalarına uğramadığı için düşme eğilimine girecektir. Kuşkusuz, eldiven fiyatları yükseldikçe eldiven sektöründe kârlar da artacak, buna karşılık, ayakkabı fiyatları düştüğü için de bu sektörün kârları azalacaktır. Burada, dengeyi kurmak için devreye yine kişisel çıkar girer. Ayakkabı fabrikaları üretimlerini kısarken, ayakkabı sektöründeki işçilere yol verilecek, onlar da bolca iş olanağının bulunduğu eldiven sektörüne geçeceklerdir. Sonuç bellidir: eldiven üretimi artacak, ayakkabı üretimi düşecektir.

Toplumun ilk aşamada istediği aynen budur. Talebi karşılamak için piyasaya daha fazla eldiven sürüldükçe, eldiven fiyatları eski düzeyine düşecek, daha az ayakkabı üretildikçe, üretim fazlası ayakkabılar derhal ortadan kalkacak, ayakkabı fiyatları da yeniden normal düzeyine yükselecektir. Toplum, piyasa mekanizması yoluyla, üretim unsurlarının tah-

sisini, yeni taleplerini karşılayacak şekilde değiştirmektedir. Ama kimse kural koymuş, hiçbir planlama kurumu üretim programları yapmış da değildir. Kişisel çıkar ve rekabet birbirlerini etkileyerek geçişi başarmışlardır.

Ve son bir başarı. Piyasa, tıpkı toplumsal talebin nihai hakemliğinde malların hem fiyatlarını hem miktarlarını düzenlediği gibi, o malları üretmek için birlikte çalışanların gelirlerini de düzenler. Ekonominin bir alanında kârlar çok yüksekse, rekabet üretim fazlasını eritinceye kadar o alana bir işadamları akını olacaktır. Bir çalışma türünde ücretler yüksekse, o iş alanına, benzer ustalık ve eğitim derecesindeki işlerden daha fazla ücret ödenmez hale gelene kadar bir işçi akını olacaktır. Buna karşılık, bir sektörde kârlar ve ücretler çok düşükse, arz kendisini talebe daha iyi uyarlayıncaya kadar o sektörden bir emek ve sermaye kaçışı yaşanacaktır.

Bütün bunlar biraz basit görünebilir. Ama Adam Smith'in kişisel çıkar güdüsü ve rekabet düzenleyicisiyle ne yaptığını unutmamak gerek. Önce, fiyatların, bir malın gerçek üretim maliyetinden keyfi olarak çok uzaklaşmasının nasıl önlendiğini açıklamıştır. Sonra, toplumun, mal üreticilerini kendi istediği şeyleri sağlamaya nasıl ikna ettiğini anlatmıştır. Üçüncü olarak, yüksek fiyatların niçin kendi kendini tedavi eden bir hastalık olduğuna değinmiştir, çünkü üretimin o hastalık düzeyine yükselmesine yol açmaktadırlar. Ve nihayet, ulusun büyük üretim katmanının her düzeyinde gelirlerin temel benzerliğine açıklık getirmiştir. Kısaca, piyasa mekanizmasında toplumun ihtiyaçlarının düzenli olarak karşılanabilmesini sağlayacak bir kendi kendini düzenleme sistemi bulmuştur.

"Kendi kendini düzenleyen" kavramına dikkat edin. Piyasanın tatlı semeresi, onun kendi kendisinin koruyucusu olmasıdır. Üretim veya fiyatlar ya da iş veya hizmet karşılığı olarak verilenler, toplumsal olarak öngörülen düzeylerden uzaklaşırsa, bunları hizaya getirecek güçler de harekete geçer. Bu, bireysel ekonomik özgürlüğün en yüksek noktası olan piyasayı, aynı zamanda herkesin en katı amiri haline getiren ilginç bir çelişkidir. Bir planlama kurulunun yönetimine başvurulabilir veya bir bakandan özel izin alınabilir. Ama piyasa mekanizmasının adsız baskılarına başvurma veya ondan izin alma diye bir şey söz konusu değildir. Dolayısıyla, ekonomik özgürlük, ilk görünüşünden daha aldatıcıdır. İnsan piyasada kendisini memnun edecek şeyi yapabilir; ama piyasanın onaylamadığı şeyi yaparsa, bireysel özgürlüğün bedeli ekonomik yıkımdır.

İşler gerçekten böyle mi yürüyor? Çok gerçekçi bir ölçüye kadar, Adam Smith'in yaşadığı dönemde böyle yürüyordu. Kuşkusuz, onun zamanında bile, piyasa sisteminin serbestçe işlemesine yönelik kısıtlayıcı işlevleri

olan unsurlar vardı. Fiyatları kendi çıkarlarına göre yapay olarak belirleyen imalatçılararası bağlantılar, ücretlerini düşürme eğilimine girdiği zaman rekabet baskılarına direnen ustabaşı dernekleri vardı. Ve Lombe kardeşlerin fabrikası, sadece bir mühendislik harikası ve ziyaretçiler için merak nedeni olmanın ötesinde, büyük ölçekli sanayinin ve piyasada son derece güçlü aktörler olan patronların ortaya çımasının habercisiydi. Pamuklu dokuma fabrikalarındaki çocuklar, kuşkusuz, onlara yatacak bir yer ve yiyecek sağlayan ve aynı zamanda onları sömüren patronlarla aynı güce sahip piyasa faktörleri olarak kabul edilemezdi. Ama, bütün plan sapmalarına rağmen, onsekizinci yüzyıl İngiltere'si, tam anlamıyla olmasa bile, Adam Smith'in kafasındaki modele yaklaşmıştı. Ticaret rekabetçiydi, ortalama fabrika küçüktü; fiyatlar, talebin azalmasına veya çoğalmasına göre yükseldi veya düştü ve fiyatlardaki değişmeler, üretim ve istihdamdaki değişmeleri de getirdi. Adam Smith'in dünyası, bir atomistik rekabet dünyası olarak adlandırılmıştı; emek ve sermaye açısından, üretim mekanizmasının hiçbir unsurunun rekabet baskısıyla çatışacak veya ona direnecek kadar güçlü olmadığı bir dünya... Bütün unsurların, engin ve toplumsal bir "herkes için serbestlik" diyarında kendi çıkarının peşinde koşturmaya zorlandığı bir dünya...

Ya bugün? Rekabetçi piyasa mekanizması hâlâ işliyor mu?

Bu, kolayca cevap verilebilecek bir soru değil. Piyasanın yapısı, onsekizinci yüzyıldan bu yana çok değişti. Artık kimsenin akıntıya karşı yüzemediği bir atomistik rekabet ortamında yaşamıyoruz. Bugünün piyasa mekanizmasını, katılımcıların devasa boyutu belirliyor: dev şirketler ve güçlü işçi sendikaları, asla bireysel mülk sahipleri veya işçiler gibi davranmıyor. Büyüklükleri, onlara rekabet baskısına karşı çıkabilme, fiyat sinyallerine aldırmama ve kendi çıkarlarını, günlük alım satımın anlık baskılarından ziyade, uzun vadede olabileceklere göre düşünme gücünü veriyor.

Bu faktörlerin piyasa mekanizmasının yol gösterici işlevini zayıflattığı bir gerçek. Ama günümüz ekonomik toplumunun bütün farklı özelliklerine rağmen, ne kadar sulandırılmış veya sınırlanmış olursa olsun, piyasa sitemindeki hiçbir katılımcının tamamen göz ardı edemeyeceği temel davranış kurallarını hâlâ büyük öz-çıkar ve rekabet güçleri belirliyor. İçinde yaşadığımız dünya Adam Smith'in dünyası olmasa da, eğer etkilerini düşünürsek, piyasa kuralları bugün de var.

Ancak, piyasa kuralları, toplumun uyum içinde olmasını sağlayan davranışın tanımlanmasından ibarettir. Başka bir şeyin onu işletmesi,

uygulaması gerekir. *Ulusların Zenginliği*'nden doksan yıl sonra, Karl Marks, kapitalizmin nasıl yavaş yavaş, isteksizce, fakat kaçınılmaz bir şekilde kendi kötü sonunu getireceğini anlatan "hareket yasaları"nı ortaya atacaktı. Gerçi *Ulusların Zenginliği*'nin kendi hareket yasaları zaten vardı. Ama, Marksist öngörünün tamamen tersine, Adam Smith'in dünyası, daha sonra göreceğimiz gibi, her bakımdan olmasa da, yavaş yavaş, bile isteye, Valhalla'ya doğru gitti.

Valhalla, pek çok gözlemcinin öngörüsüne göre, varılacak son noktaydı. 1792'de Kuzey İngiltere'yi gezen Sir John Byng, arabasının penceresinden bakıp şunları yazmıştı: "Şimdi burada niye ışıl ışıl büyük bir fabrika yok? (...) Bütün vadi altüst olurdu. (...) Sir Richard Arkwright ailesine daha çok zenginlik sunmuş olabilir, ama bir turist olarak ben, onun, bütün tarımsal vadilere sessizce sokulan, yolu ve doğanın güzelliğini tahrip eden planlarından, dolaplarından hiç hoşlanmıyorum." Sir John, Manchester'e ulaştığında da, "Öff! Ne berbat yer! Tam köpek ini!" diyordu.[20]

Gerçekten, İngiltere'nin büyük bir bölümü köpek iniydi. Toprak, emek ve sermaye unsurlarının ortaya çıkmasını sağlayan üç yüzyıllık kargaşa dönemi, sanki sadece daha ileri bir ayaklanma için bir hazırlık dönemiydi; çünkü, özgürlüğünü henüz kazanmış üretim unsurları için yeni ve çirkin bir form içinde bir araya gelmeye başlamıştı: fabrika... Ve fabrika ile birlikte yeni sorunlar da geldi. Sir John'un gezisinden 20 yıl sonra, sokaklarda peruk yapmaya yarayan kadın saçı satarak küçük bir sermaye biriktiren Richard Arkwright, eğirme çıkrığını icat etti (veya aşırdı). Ama makinesini imal edince gördü ki, onu kullanacak, işletecek adam bulmak o kadar kolay değil. Yerli işçiler, işin "normal hızına" yetişemiyordu; ücretli iş hâlâ küçümseniyordu ve bazı kapitalistler yeni inşa edilen fabrikalarının gözü dönmüş bir kinle yakılarak yerle bir edildiğini görüyordu. Arkwright, çocuklara yöneldi, "küçük parmaklar iş başındaydı". Ayrıca, çocuklar, çiftçiliğin veya zanaatkârlığın bağımsız yaşam biçimine alışık olmadıkları için, fabrika yaşamının disiplinine daha severek, kolayca uyum sağlıyorlardı. Bu bir iyilik gösterisi olarak selamlandı; oysa çocukların istihdamı "işe yaramaz yoksullar"ın durumunu düzeltmeye yardım etmeyecekti.

Çünkü, fabrikaya olan hayranlığı ve ondan duyduğu korku dışında toplumun kafasına takılmış bir sorun varsa, o da, her yerde hazır ve nazır, işe yaramaz yoksullar sorunuydu. 1720'de İngiltere'de bunların sayısı bir buçuk milyona ulaşmıştı;[21] ülkenin o sıradaki toplam nüfusunun on iki, on üç milyon olduğu düşünülürse, bu, sarsıcı bir rakamdı.

Dolayısıyla, ortalık bunları dağıtma projelerinden geçilmiyordu. Çoğu, ümit verici olmayan, yararsız projelerdi. Çünkü, ortak şikâyet, bu yoksulların iflah olmaz tembellikleriydi ve bu şikâyet, aşağı sınıfların, durumlarını iyileştirmek için başvuracakları yöntemden duyulan korkuyla iç içe geçiyordu. İşçiler gerçekten çay içiyordu! Basit insanlar buğday ekmeğini atalarından gördükleri arpa veya çavdar somununa tercih eder görünüyordu. Zamanın düşünürleri, bunun sonu neye varacak diye soruyorlardı; yoksulların mahrumiyeti (olay adam Mandeville'in 1723'te belirttiği gibi, "durumlarını iyileştirmenin makûl, dertlerine çözüm bulmanın budalaca olacağı"[22] yoksullar) devletin refahı için gerekli değil miydi? Toplumun vazgeçilmez katmanlarının yok olmasına izin verilirse toplumun hali nice olurdu?

Mandeville'in yaşadığı dönemde büyük ve ürkütücü "aşağı sınıflar" sorunu karşısında hakim olan duygu, onun yukarıdaki saptamasına rağmen, korkuydu, ama Adam Smith'in felsefesini tam ve kesin olarak tanımlamıyordu. Smith, "Başka toplumlara göre daha büyük bir kısmı yoksul ve sefalet içinde olan bir toplumun gelişmiş ve mutlu bir toplum olması asla mümkün değildir,"[23] diyordu. Ve sadece bu kadar radikal bir açıklama yapacak cesarete sahip olmasının ötesinde, aslında, toplumun sürekli gelişmekte olduğunu, olumlu bir hedefe doğru ister istemez gittiğini de göstermeye başlamıştı. Bu gidiş, birileri bunu istediği için, parlamento bu yönde yasalar çıkarabileceği veya İngiltere bir savaş kazandığı için değil, olup bitenlerin gerisinde muazzam bir makine gibi toplumun bütününü harekete geçiren gizli bir dinamik bulunduğu içindi.

Çünkü, o günün İngiltere'sindeki önemli bir nokta Adam Smith'in dikkatini çekmişti. Bu, işgücünün çok fazla bölünmesi ve uzmanlaşmasından kaynaklanan muazzam verimlilik artışıydı. *Ulusların Zenginliği*'nin başlarında bir toplu iğne fabrikasını anlatır: "Bir adam teli çekip uzatıyor, öteki düzeltiyor, üçüncüsü kesiyor, dördüncüsü ucunu sivriltiyor, beşincisi iğne başını oluşturmak üzere bir ucunu dövüyor; iğne başının yapılması iki veya üç farklı işlem gerektiriyor: açmak başlı başına özel bir işlem, beyazlaştırmak bir başka iş, hatta kutusuna koymak bile bir ustalık, bir zanaat... Sadece on kişinin çalıştığı ve dolayısıyla bazılarının iki, hatta üç farklı iş yaptığı böyle küçük bir imalathane görmüştüm. Çok yoksul olmalarına ve zorunlu mekanizmaya bu nedenle ve umursamadan uyum göstermelerine rağmen, çabalayınca hep birlikte bir günde on iki libre toplu iğne üretebiliyorlardı. Bir pound, dört binden fazla orta boy iğne demek. Dolayısıyla, bu on adam, birlikte günde kırk sekiz binden fazla iğne yapabiliyordu. Ama hepsi de bağlantısız ve bağımsız

yapıda oldukları için, tek tek, değil günde yirmi iğne, belki bir tane bile yapamıyordu."[24]

Günümüzün üretim metotlarının, onsekizinci yüzyılın metotlarından son derece farklı olduğunu belirtmeye gerek yok. Smith, bütün yadsımalarına rağmen, on kişilik küçük bir fabrikadan bile, kitabında ona yer verecek kadar etkilenmişti; peki biz on bin işçi çalıştıran bir fabrika için ne diyeceğiz! Ama iş bölümünün büyük nimeti, karmaşık olması değildir, hatta çoğu, gerçekte, zor işi kolaylaştırıyor. İş bölümünün sağladığı asıl avantaj, Smith'in deyişiyle, "kendisini toplumun en aşağı kesimlerine kadar yayan genel zenginliği" artırma kapasitesidir. Onsekizinci yüzyılın genel zenginliği, bugün bulunduğumuz noktadan bakınca, korkunç, amansız bir yaşamdır. Ama konuya kendi tarihsel perspektifinden bakarsak, hele onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde işçinin payına düşenle bir veya iki yüzyıl önceki atalarının payını karşılaştırırsak, yaşama koşulları açısından önemli bir ilerleme oluşturduğu açıktır. Smith, konuyu çok etkileyici biçimde açıklamaktadır.

> Uygar ve gelişmiş bir ülkede, en sıradan bir makine ustasının veya gündelikçi işçinin yaşadığı yere, yaşayışına bir bakın; endüstrinin bir kısmında, tabii yine küçük bir kısmında, ona bu yaşamı sağlamak için çalıştırılan insan sayısının bütün hesapların üstünde olduğunu göreceksiniz. Örneğin, ne kadar adi ve kaba görünürse görünsün, gündelikçi işçiyi örten yün palto, büyük bir işçi kalabalığının ortak emeğinin ürünüdür. Bu basit üretimi tamamlamak için bile, çoban, tasnifçi, yün tarayıcı veya fırçalayıcı, renk verici, tarama makinesi ustası, eğirici, dokuyucu, yıkayıcı, kaşağıcı ve başka birçok insanın değişik hünerlerinin bir araya gelmesi gerekir. Ayrıca, ne kadar tüccar ve nakliyeci çalıştırılmalıdır (...) ne kadar ticaret ve gemi seferi (...) ne kadar gemi imalatçısı, denizci, yelken imalatçısı, halat imalatçısı gereklidir...
>
> Aynı şekilde, giysisinin ve ev eşyalarının değişik parçalarını, üstüne giydiği kaba keten gömleği, ayağını saran ayakkabıları, yattığı yatağı (...) yemeğini hazırladığı mutfak rendesini, aynı amaçla kullandığı, toprağın derinliklerinden çıkarılan ve belki uzun bir deniz veya uzun bir kara yolculuğundan sonra kendisine ulaşan kömürü, bütün öteki mutfak eşyasını, masasındaki bütün eşyayı, bıçakları, çatalları, yemeğini servis yaptığı ve böldüğü toprak veya madeni tabakları, ekmeğinin ve birasının, ısıyı ve ışığı içeri alıp rüzgârı ve yağmuru dışarıda bırakan cam pencerenin yapılmasında, bu güzel ve sevindirici icadın

> hazırlanmasında gerekli bütün bilgi ve hünerleriyle çalışan farklı elleri de inceleyebiliriz... Demek istiyorum ki, bütün bunları incelersek, (...) binlerce insanın katkısı ve işbirliği olmadan, uygar bir ülkede en mütevazı, en yoksul insanın, kolay ve basit diye son derece yanlış bildiğimiz yaşam koşullarına göre bile yaşayamayacağını anlarız. Gerçekten, büyüklerin aşırı lüksüyle karşılaştırıldığında, onun yaşamı, kuşkusuz, son derece basit ve kolay görünür; ama çalışkan ve tutumlu bir köylünün yaşam koşullarının, on bin çıplak vahşinin yaşam ve özgürlüğünün mutlak efendisi olan bir Afrika kralının koşullarından iyi olduğu dikkate alınırsa, bir Avrupa prensinin yaşam koşullarının, o köylününkinden çok iyi olmadığı da doğru olabilir.[25]

Nedir toplumu bu harikulade bolluk ve zenginlik artışına götüren şey? Kısmen, piyasa mekanizmasıdır; çünkü piyasa, insanın, onu yaratmaya, değişmeye, büyümeye, risk almaya teşvik eden, hatta zorlayan bir ortamdaki yaratıcı gücünü kullanır. Ama piyasanın kıpır kıpır hareketliliğinin altında daha temel zorlamalar vardır. Aslında, Smith, piyasa sistemini bir artan verimlilik sarmalı içine iten ve derin kökleri olan iki davranış kuralının farkındadır.

Bunlardan birincisi, Birikim Yasasıdır.[26]

Adam Smith'in, oluşmaya başlamış endüstri kapitalizminin yatırımlarını bir servete dönüştürebileceği ve dönüştürdüğü bir döneminde yaşadığını hatırlayalım. Bir berberin yanına çırak olarak giren Richard Arkwright,[27] 1792'de 500 bin pound miras bırakarak öldü. Rotherham'da eski bir çivi imalathanesinde demir dövücü olarak hayata atılan Samuel Walker,[28] aynı yerde, 200 bin pound değerinde bir çelik dökümhanesi bırakarak öldü. Tahta bacağıyla takır tukur yürüdüğü çömlek fabrikasında, dikkatsizce yapılmış bir iş gördüğü anda, "Bu, Jos'a yaramaz. İmza: Wedgwood"[29] diye karalayıveren Josiah Wedgwood, 240 bin pound ve bol miktarda arazi bıraktı. Endüstri Devrimi, daha başlangıcında, onun akışına uymak için elini yeterince çabuk tutanlar, yeterince açıkgöz olanlar, yeterince gayretli olanlar için boş bir servet torbası zaten sağlamıştı.

Ve yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan kapitalistlerin büyük çoğunluğunun birincil, sonraki ve sürekli amacı, birikimlerini çoğaltmaktı. Ondokuzuncu yüzyılın başında, Manchester'de pazar okullarının kuruluşu için 2.500 pound toplanmıştı. Bu değerli amaç için toplanan paraya, yörenin en büyük ve yegâne işverenleri olan pamuklu dokumacıların yaptığı katkı 90 pound oldu. Genç sanayi aristokrasisinin parasını harcayacağı, verimsiz hayırseverliklerden daha iyi işler vardı; o,

biriktirmek zorundaydı, Smith de bunu bütün kalbiyle onayladı. Ona göre, biriktirmeyenin "vay haline" idi. Sermayesinden harcayan ise, "dini bir kuruluşun gelirlerini dindışı, sapkın amaçlar için kullanan birisine benzerdi, kendilerini adeta sanayinin korunmasına adamış atalarının tutumluluğu sayesinde oluşan fonlarla boş gezenlerin ücretini ödemiş olurdu."[30]

Ama Adam Smith, sırf biriktirmiş olmak için biriktirmeyi de onaylamadı. Ayrıca, bir düşünür olarak, zenginlik kibri konusunda filozofça bir küçümsemeye sahipti. Smith, sermaye birikimini, daha ziyade, büyük bir sosyal fayda olarak görüyordu. Çünkü sermaye, eğer makineler için kullanılırsa, insanın üretken enerjisini artıran o harikulade iş bölümünü hemen sağlıyordu. Böylece, birikim, Smith'in iki tarafı keskin kılıçlarından biri haline geliyor, kişisel para hırsı, yine toplumun refahını, zenginliğini artırıyordu. Smith, yirminci yüzyıl iktisatçılarının karşılaşacağı sorunu ciddiye almaz: özel birikimler gerçekten daha fazla istihdam yaratacak işlere mi gidecek? Ona göre, dünya, ne olduğu, nereye kadar gideceği belirsiz bir gelişme gücüne sahiptir, piyasanın büyüklüğü ise, coğrafi boyutlarıyla sınırlıdır. "Biriktirin, dünya bundan yararlanacaktır," der Smith. Ve, kuşkusuz, yaşadığı dönemin muhteris atmosferi içinde, biriktirebilecek durumda olanlar açısından herhangi bir isteksizlik belirtisi de yoktur.

Ne var ki, buradaki güçlük, birikimin, kısa süre sonra artık biriktirmenin mümkün olmadığı bir noktaya gelmesiydi. Çünkü, birikim, daha fazla makine gerektiriyordu, daha fazla makine ise daha çok işçi talebi demekti. Bu ise, er geç, birikimin kaynağı olan kârlar eriyip bitinceye kadar, hep daha yüksek ücretlerin yolunu açar. Bu engel nasıl aşılır?

* *
*

Bu engel, sistemin ikinci büyük kuralı olan Nüfus Yasası ile aşılır.

Adam Smith'e göre, işçiler de, başka herhangi bir mal gibi, talebe göre üretilebilirdi. Ücretler artarsa, çalışanların sayısı da artar; düşerse onların sayısı da azalırdı. Smith, bunu, sözünü sakınmadan şöyle açıklıyordu: "Başka herhangi bir malda olduğu gibi, insan talebi de, zorunlu olarak, insanın üremesini, yani insan arzını düzenler."[31]

Bu, ilk bakışta göründüğü kadar naif bir anlayış değildir. Smith'in döneminde, alt sınıflardaki bebek ölümleri insanı sarsacak kadar yüksekti. Smith "...İskoçya'nın dağlık kesiminde, bir anne için, ikisinin

bile yaşayabildiğini göremeden yirmi tane çocuk doğurmak, alışılmadık bir durum değil,"[32] diye açıklamaktadır durumu. İngiltere'de, birçok yerde, çocukların yarısı, daha dört yaşına gelmeden ölmekte, İngiltere'nin neredeyse her yerinde ise, çocukların yarısı ancak dokuz ya da on yaşına kadar yaşayabilmekteydi. Yetersiz beslenme, kötü yaşam koşulları, soğuk ve hastalık daha yoksul kesimlerde korkunç kayıplara neden oluyordu. Dolayısıyla, yüksek ücretler, doğum oranını pek etkilememiş olsa da, çalışma yaşına kadar yaşayacak çocuk sayısını ciddi biçimde etkilediği kabul edilebilirdi.

Bu nedenle, birikimin ilk etkisi işçi sınıfının ücretlerini yükseltmek olacak idiyse, bunu da işçilerin sayısının artması izleyecekti. Piyasa mekanizmasının duruma el koyduğu nokta işte burasıydı. Tıpkı piyasadaki yüksek fiyatların daha yüksek bir eldiven üretimine, daha fazla eldiven üretimininse eldiven fiyatlarının düşmesi yönünde bir baskıya yol açması gibi, yüksek ücretler işçi sayısının artmasına, işçi sayısındaki bu artış ise ücretleri üzerinde tersine bir baskıya yol açacaktır. Nüfus, ücretler açısından, kendi kendini tedavi eden bir hastalıktır.

Bu da birikimin güven içinde yoluna devam edebileceği anlamına gelir. Birikimin ücretlerde yol açtığı ve daha fazla birikimin kârlılığını yok etme tehdidini yaratan artış, nüfustaki artışla dengelenir. Birikim önce kendi kendisini yok eder, sonra yavaş yavaş kurtulur. Yüksek ücret engeli, çok yüksek ücretleri mümkün kılan nüfus artışıyla aşılır. Bu otomatik hastalanma ve iyileşme, etki ve tepki sürecinde, sistemi felakete götürdüğü düşünülen en önemli etmenin, aynı zamanda, daha sonra iyileşmesi için gerekli koşulları da sezdirmeden içinde barındırmak gibi çok ilginç bir özelliği vardır.

Şimdi, Smith'in toplum için nasıl ucu görünmeyen dev bir zincir oluşturduğuna bakalım. Birbirine bağlı matematik önermeler gibi düzenli ve kaçınılmaz olarak, toplum da önce ileriye doğru yürümeye başlar. Piyasanın araştırma mekanizması, herhangi bir başlangıç noktasından hareketle, önce her türlü farklı kullanımlarında emek ve sermayenin kazançlarını eşitler, talep edilen malların doğru miktarlarda üretildiğini kontrol eder, sonra da bu malların fiyatının, rekabet dolayısıyla üretim maliyetlerine kadar düşmesini sağlar. Ama toplum daha da dinamiktir. Servet birikimi, nerede nasıl başladıysa o noktadan itibaren devam edecek, bu birikim üretim olanaklarının artışını ve daha büyük bir iş bölümünü de beraberinde getirecektir.

Buraya kadar her şey çok güzel gelişmiştir. Ama birikim, yeni fabrikalar için işçi arayan kapitalistlerin adeta açık artırmaya girişmeleri

nedeniyle ücretleri artıracaktır. Ücretlerin artması sürecinde, daha fazla birikim, çekiciliğini yitirmeye başlar. Sistem, ücret seviyesini düşürme tehdidi taşımaktadır. Bu arada, işçiler, yüksek ücretlerini, daha düşük ölüm oranı nedeniyle çocuk büyütmek için harcamış olacaktır. Bu nedenle, işgücü sağlama imkânı artar. Nüfus arttıkça, işçiler arasındaki rekabet, ücretleri yine düşürür. Birikim böyle devam edecek, toplumun yükselişinde bir başka spiral hareket başlayacaktır.

Bu, Smith'in tarif ettiği iş döngüsünden (iş çevriminden, konjonktürel dalgadan) farklı bir şeydir. Bu, uzun vadeli bir süreç, laik, dindışı bir evrimdir. Ve en hoş yanı, kaçınılmaz, kesin olmasıdır. Sadece piyasa mekanizmasının işleri karıştırması önlenerek, her şeyin –tartışmasız olarak– yukarıda sözü edilen bağlantıyla belirlenmesi sağlanmaktadır. Bu bağlantı içinde toplumun tamamı için geniş bir karşılıklılık mekanizması oluşturulur; bu sebep-sonuç, etki-tepki zincirinin dışında, imalatçıları yönlendirmek için sadece halkın zevk ve tercihleriyle ülkenin fiili ve fiziki kaynakları kalmaktadır.

Ancak burada, her şeyin kontrolsüz, sınırsız bir şekilde gelişmesinin öngörülmediğini bilmekte yarar vardır. Ekonomik büyüme dediğimiz uzun bir dönem elbette olacaktır; ancak, Smith bu terimi kullanmasa da, bu gelişmenin de sınırları vardır. Bu sınırlar, çalışanları hemen etkilemez. Gerçi, nüfustaki artış, ücretleri önünde sonunda ancak geçinmeye yetecek miktara kadar düşmeye zorlayacaktır; ama, Smith'e göre, işçiler uzun yıllar boyunca kazançlarını artıracaktır.

Ne var ki, Smith, her şeye rağmen gerçekçidir. Çok uzun vadede, uzak ufukların ötesinde de olsa, artan nüfusun ücretleri "doğal" düzeylerine kadar iteceğini görmüştür. Bu noktaya ne zaman gelinecektir? Bu noktaya, toplum kullanılmayan kaynakları da tükettiği ve mümkün olduğu kadar iyi bir iş bölümü geliştirdiğinde ulaşılacağı açıktır. Kısaca, ekonomi sınırlarını sonuna kadar zorladığı ve sonra da iktisadi "alanı"nı tamamen kullandığı zaman, büyümenin de sonu gelecektir.

Peki ama, bu sınır niye daha fazla genişletilemesin? Cevap, Smith'in iş bölümünü, bütün önemine rağmen, kesintisiz bir süreç olarak değil, bir defalık bir olgu olarak görmesidir. Daha önce de işaret edildiği gibi, Smith, iş bölümünün örgütsel ve teknolojik esasını kendi kendini üreten bir değişim süreci olarak değil, uyarıcı işlevini yerine getirdikten sonra ortadan kaybolacak farklı bir gelişme olarak görmüştür. Bu nedenle, çok uzun vadede,[33] toplumun büyüme momenti durur; Smith, bu noktadan sonra bir toplumun gelişmeyi ümit edebileceği en uzun sürenin iki yüzyıl[34] olduğunu ifade etmektedir. Ondan sonra, işçi asgari geçim

düzeyi ücretlerine, kapitalist istikrarlı bir piyasanın ılımlı karlarına geri döner; sadece toprak sahibi, gıda üretiminin daha fazla artmamasına rağmen hâlâ büyükçe olan bir nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde kalması nedeniyle, bir miktar yüksek bir gelir sağlayabilir. Smith'in öngörüsü, bütün iyimser cesaretine rağmen, sınırlı, dikkatli, ağırbaşlı, hatta uzun vade için daha da ölçülüdür.

Bu durumda, *Ulusların Zenginliği*'nin yavaş yavaş tutmasında şaşılacak yan yok. Parlamentoda, ilk kez, Avam Kamarası'nın en etkili üyesi, aslında kitabı hiç okumadığını daha sonra itiraf eden Charles James Fox tarafından sözünün edilmesi sekiz yıl önceye denk gelir. 1800 yılına kadar tam bir kabul gördüğü söylenemez. Oysa, o sırada, dokuzuncu İngilizce baskıya ulaşmış, Avrupa ve Amerika'da da yayınlanmıştı. Kitabın hayranları, bambaşka, hiç beklenmedik bir kesimden çıkmıştı. Bunlar, Smith'in "aşağılık açgözlülükleri"[35] dolayısıyla şiddetle suçladığı ve mensuplarının "insanlığın hakimi olmadıkları gibi, olmalarının da gerekmediğini" söylediği yükselen kapitalist sınıftı. Bütün bunlar, Smith'in, araştırmasında "piyasayı kendisiyle baş başa bırakın" diye ifade ettiği asıl önemli nokta uğruna görmezden gelindi.

Smith'in bununla söylemek istediği başka bir şey, yandaşlarının onun söylemiş olduğunu kabul ettiği ise bir başka şeydi... Daha önce de belirttiğimiz gibi, Smith, herhangi bir sınıfın yandaşı değildi. Kendi sistemine bağlıydı. İktisadi felsefesinin tamamı, piyasanın, sistemi en yüksek kâr noktasına kadar yönlendirebileceğine sorgusuz sualsiz inanmasından kaynaklanıyordu. Piyasa, o harikulade toplumsal makine, kendi başına bırakılır, müdahaleye uğramazsa, toplumun ihtiyaçlarını dikkate alacaktır, dolayısıyla, evrim kanunları, toplumu kendisine vaat edilen ödüle doğru götürmeyi üstlenebilir. Smith ne emek karşıtıydı ne de sermaye karşıtı... Bir önyargısı varsa, o da tüketici lehineydi. "Tüketim, bütün üretimin tek amacı ve sonucudur,"[36] diye yazdıktan sonra, üreticinin çıkarlarını tüketicinin çıkarlarının üstüne koyan sistemleri azarlamaya başlardı.

Ancak, gelişen sanayici sınıf, Smith'in serbest, kısıtlanmamış, kontrolsüz bir piyasayı göklere çıkarmasında, öncelikle devletin, dönemin utanç verici koşullarını düzeltme girişimlerini engellemek için ihtiyaç duydukları kuramsal haklılık gerekçelerini bulmuşlardır. Çünkü, Smith'in kuramı, tartışmasız olarak, "bırakınız yapsınlar" kuramına uzanmaktadır. Adam Smith'e göre, devlet müdahalesinin en düşük düzeyde olması, kuşkusuz, en iyisidir: devletler savurgan, sorumsuz ve verimsizdirler. Ancak, Adam Smith, izleyen kuşaklardaki hayranlarının

tersini kanıtlamaya çalışmalarına rağmen, sonuç olarak, genel refahı artıracaksa devlet faaliyetlerine kayıtsız şartsız karşı da değildir. Örneğin, kitlesel üretimin özendirici etkisinin azaltılması noktasında şu uyarıyı yapar: "İnsanların büyük çoğunluğunun anlayışları, kaçınılmaz olarak, iş bulmaları, çalışmaları çerçevesinde oluşur. Bütün yaşamı birkaç basit işlemi yapmakla geçen bir insan, genellikle, insan denilen yaratığın içine düşebileceği en aptal ve cahil duruma gelir." Smith, "devlet bazı önleyici sıkıntılara katlanmadıkça" işçilerin insani değerlerini yitireceklerini savunur.

Gerçekten, Smith, devletin bütün yükümlülüklerine karşı çıkmanın çok ötesinde, bir doğal özgürlük toplumunda devletin şu üç şeyi yapması gerektiğinde ısrarlıdır. Birincisi, doğal olarak, devletin, toplumu başka toplumların "şiddet ve istilasından" koruması gerekir. İkincisi, yurttaşlar için "gerçekten adil bir yönetim" sağlamalıdır. Üçüncü olarak da, devlet, "toplumun büyük kesiminin azami derecede yararına olacak kamusal kurumları kurmak, kamusal yatırımları yapmak ve bunları korumak ve sürdürmekle" görevlidir; üstelik, bu kamusal kurumlardan ve yatırımlardan sağlanan gelir, kesinlikle, herhangi bir bireyin veya küçük bir bireyler grubunun giderleri için harcanmamalıdır.

Bugünkü dille yorumlandığında, Smith, özel sektör tarafından gerçekleştirilemeyecek projeler için kamu yatırımının yararlılığını açıkça kabul etmekte ve yollarla eğitimi buna örnek göstermektedir. Söylemeye gerek yoktur ki, bu, Smith'in yaşadığı günlerden bu yana, örneğin su taşkınlarının kontrolü, ekolojik onarım, bilimsel araştırma gibi alanlarda ciddi biçimde gelişmiş bir düşüncedir; ama düşüncenin kendisi, başka pek çok düşünce gibi, Smith'in temelde yatan öngörüsünde açıkça belirtilmiş olmayıp, bir ima biçiminde yer almaktadır.

Smith'in karşı olduğu, devletin, piyasa mekanizmasına burnunu sokmasıdır. İthalat üzerindeki sınırlamalara ve ihracata tanınan teşviklere karşıdır, endüstriyi rekabetten koruyan yasalara karşıdır, devletin verimsiz konularda harcama yapmasına karşıdır. Dikkat edilirse, devletin bu faaliyetlerinin hepsi, piyasa sisteminin doğru işleyişini engelleyen faaliyetlerdir. Smith, gelecek kuşaklar için bir entelektüel sıkıntı yaratan, devletin refah yasaları çıkarmakla piyasa sistemini zayıflatmakta mı yoksa güçlendirmekte mi olduğu yollu bir sorunla hiç karşılaşmamıştır. Smith'in döneminde, yoksullara yapılan pek düşük miktarda yardım dışında, refah devleti uygulaması neredeyse hiç yoktur; devlet, hakim sınıfların akıllı, bilinçli bir müttefikidir; devlet içindeki büyük mücadele, en çok kazanması gerekenin toprak sahipleri mi yoksa sanayiciler

mi olduğundan ibarettir. Çalışan sınıfın, iktisadi işlerin yönünün belirlenmesinde söz sahibi olup olmayacağı sorusu ise, saygın, namuslu hiç kimsenin aklına bile gelmemiştir.

Herhangi bir biçimde bir tekel olarak devlet, aslında, Adam Smith'in sisteminin öyle en büyük düşmanı filan değildir. Adam Smith, "Aynı alanda ticaret ve iş yapan insanlar nadiren bir araya gelir; ama sohbet döner dolaşır, halka karşı düzenlenecek bir komployа veya ufak bir müdahaleyle fiyatları artırmaya varır,"[37] demektedir. Olup biten bu tür şeylerin asıl sakıncası, kendi içlerinde ahlaken ayıp olmaları değildir; bunlar, nihayet, insanın öz çıkarlarının kaçınılmaz bir sonucudur; asıl sorun, bu tür gelişmelerin, piyasanın akışkan işleyişini engellemesidir. Smith, kuşkusuz, haklıdır. Piyasanın işleyişi, en yüksek miktarda malı mümkün olan en düşük fiyatla üretmeye dayanıyorsa, piyasayla çatışan her şey, kaçınılmaz olarak, toplumsal refahı azaltacaktır. Smith'in zamanında olduğu gibi, hiçbir şapka ustası İngiltere'nin hiçbir yerinde ikiden fazla veya Sheffield'daki hiçbir bıçak ustası birden fazla çırak çalıştıramıyorsa, piyasa sistemi, sağlayabileceği bütün yararları sağlayamıyor demektir. Smith'in zamanındaki gibi, yoksulların kendi semtlerinden dışarı çıkmaları yasaklanıyor ve iş bulabilecekleri herhangi bir yerde iş aramaları engelleniyorsa, piyasa, işçiyi emeğin arandığı yere çekemez. Yine Smith'in dönemindeki gibi, büyük şirketlere dış ticaret tekeli tanınırsa, halkın, daha ucuz olan yabancı ürünlerden tam olarak yararlanması engellenmiş demektir.

Smith, bu nedenle, bütün bu engellerin ortadan kalkması gerektiğini söylemektedir. Piyasa, kendi doğal fiyat ve ücret, kâr ve üretim düzeylerini bulma konusunda serbest bırakılmalıdır. Piyasaya bu şekilde müdahale eden ne ve kim olursa olsun, bunu sadece ülkenin gerçek refahı pahasına yapmaktadır. Ne ki, devletin her türlü kararı nedeniyle, hatta fabrikaların beyaz badanayla boyanması veya çocukların makinelere zincirlenmesini önlemek amacıyla çıkarılan yasalar nedeniyle bile, piyasanın serbest çalışmasının engellendiğini düşünmek mümkündü. *Ulusların Zenginliği*, ilk insani yasal düzenlemeye karşı çıkan metin olarak nitelenebilirdi. Böylece, ne tuhaf adalettir ki, açgözlü onsekizinci yüzyıl sanayicilerini "halkı aldatmak, hatta ezmekten genel bir çıkar sağladıkları" için eleştirip uyaran insan, aynı sanayicilerin ekonomik açıdan koruyucu evliyası kabul edilir hale gelmiştir. Gerçek felsefesi bir tebessümle göz ardı edilen Smith, günümüzün pek çok açık fikirli, demokrat iktisatçısından çok daha açık bir şekilde iş adamlarının güdülerine düşman olmasına rağmen, bugün bile muhafazakâr bir iktisatçı olarak görülmektedir.

Adam Smith'in öngörüsü, bir anlamda, akılcılığın ve düzenin keyfilik ve kaos karşısındaki kaçınılmaz zaferine yönelik onsekizinci yüzyıl inancına bir tanıklıktır. Smith, iyiyi yapmaya, yaratmaya çalışmayın demektedir. Bırakın, iyi, özgeciliğin bir yanürünü olarak kendiliğinden ortaya çıksın. Filozof, böyle bir inancı çok geniş bir toplumsal mekanizmaya yerleştirmeyi ve özgeci içgüdüleri toplumsal değerler arasında akılcılaştırmayı ne kadar da istemiş! Smith'in, kendi felsefi inançlarının sonucuna katlanmak ve güvenmek konusunda en küçük bir isteksizliği yoktur. Yargıçların maaşlarının devlet tarafından değil, davanın taraflarınca ödenmesini savunur; çünkü, böylece, yargıçların kişisel çıkarları, önlerine gelen davayı hızla çözümlemelerini sağlayacaktır. O sırada henüz oluşmaya başlayan ve anonim şirket denilen kuruluşlar için fazla bir gelecek görmemektedir; çünkü bu tür kişilikdışı yapıların, karmaşık ve zorlu yükümlülükleri üstlenebilmek için gerekli öz çıkarı bir araya getirebilmesi son derece zor görünmektedir. Smith, örneğin, köleliğin kaldırılması gibi en büyük insani hareketleri bile, kendine özgü terimlerle savunmuştur: "Köleliğin kaldırılması en iyisidir; çünkü böylesi, nihai olarak daha ucuza mal olacaktır."

Böylece, karmaşık, irrasyonel dünya, insan partiküllerinin basit bir kutuplaşma içinde, kâra doğru ve zarardan uzaklaşma yönünde mıknatıslandığı bir tür rasyonel şemaya indirgenmektedir. Büyük sistem, insan tarafından yönlendirildiği, yönetildiği için değil, öz çıkar ve rekabet, söz konusu partikülleri doğru yöne çekerek doğru kutupta topladığı için işler; burada, insanın elinden gelen, bu doğal toplumsal mıknatıslamaya yardımcı olmak, özgürce işleyen bu toplumsal fiziğin önüne çıkan her türlü engeli kaldırmak ve onun kölesi olmaktan kurtulma gibi yanıltıcı çabaları terk etmektir.

Adam Smith'in dünyası, bütün o onyedinci yüzyıl çeşnisine, akılcılığa, tabii hukuka, mekanize insan davranışı ve tepkisi zincirine olan inancına rağmen, sıcak yürekli, sevgi dolu değerlerden de yoksun değildir. Sistemin en büyük ve bilinçli yararlanıcısının üretici değil tüketici olduğunu unutmamak gerekir. Günlük yaşam felsefesinde ilk kez, kral, tüketicidir.

Bütün bunlardan kalan nedir?

Büyük evrim projesi değil. Bu projenin, bundan sonra inceleyeceğimiz büyük iktisatçılar tarafından değiştirildiğini göreceğiz. Ancak, Adam Smith'in dünyasını, gücünün ötesindeki formülleştirmelere ulaşmaya yönelik ilkel bir çabadan ibaret görmemek gerekir. Smith, endüstri-ön-

cesi dönemin iktisatçısıdır; piyasa sisteminin devasa girişimler tarafından tehdit edildiğini veya kendisinin geliştirdiği birikim ve nüfus kanunlarının elli yıl sonraki toplumsal gelişmelerle alt üst edildiğini görecek kadar yaşamamıştır. Smith'in yaşadığı ve yazdığı dönemde, "iş döngüsü" denilebilecek kabul edilebilir bir olgu henüz yoktu. Hakkında yazdığı dünya ise, aslında vardı; onun bu dünyayı sistematikleştirmesi de bu dünyanın yaygın eğilimlerinin parlak bir çözümlemesini oluşturmaktadır.

Ancak, Smith'in düşüncesinde bir şey eksik kalmaktadır. Çünkü, toplum için bir evrim öngördüğü halde, bir devrimi, Sanayi Devrimi'ni öngörmemiştir. Smith, çirkin fabrika sistemini, iş örgütlenmesinin yeni yeni denenen şirket biçimini veya ustabaşıların yeni ve işleri aksatacak kadar sağlam bir toplumsal gücün ilk görünümü olan koruyucu bir örgütlenme oluşturma yönündeki, o zaman için zayıf girişimlerini önemsememiştir. Bir başka anlatımla, onun sistemi, onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinin sonsuza kadar değişmeden kalacağını varsaymaktadır. Sadece nicelik olarak büyüyecektir: daha çok insan, daha fazla mal, daha fazla zenginlik... Niteliği ise değişmeden kalacaktır. Bunlar, durağan bir toplumun dinamikleridir; büyür fakat hiçbir zaman olgunlaşmaz.

Ancak, evrim sistemi çok büyük ölçüde değişmesine rağmen, büyük piyasa panoraması, başlıca kazanım olarak yerini korumaktadır. Kuşkusuz, "piyasa"yı Smith keşfetmiş değildir; ondan önce de, öz çıkarla rekabetin karşılıklı etkileşiminin toplumsal koşulları nasıl oluşturduğuna işaret eden başkaları olmuştur. Fakat bu tür bir anlayış gerektiren hareketin tam felsefesini ilk anlayan, geniş ve sistematik bir biçimde bütün tabloyu ilk formüle eden, Smith'tir. O, İngiltere'nin, daha sonra bütün Batı dünyasının, piyasanın toplumu nasıl bir arada tuttuğunu anlamasını sağlayan ve geliştirdiği anlayış üzerine büyük bir toplumsal düzen binası inşa eden ilk insandır. Sonraki iktisatçılar, Smith'in piyasa tanımını işleyip süsleyecek ve daha sonra bu tanımın kapsamında meydana gelecek ciddi eksiklikleri araştıracaklardır. Ama hiçbiri, dünyanın bu tezahürünün içinde bolca bulunan zenginlik ve yaşam üzerinde ilerlemeyecektir.

Çünkü, Smith'in ansiklopedik enginliğine ve bilgisine ancak hayranlık duyulabilir. Bu kadar büyük, bu kadar kapsamlı, güvenilir, yakıcı ve derin bir kitap ancak onsekizinci yüzyılda yazılabilirdi. Gerçekten, *Ulusların Zenginliği* ve *Ahlaki Düşünceler Kuramı*, birkaç başka eseriyle birlikte, Smith'in bir iktisatçıdan çok daha öte birisi olduğunu gösterir. O, insani güdüler, tarihsel "aşamalar" ve ekonomik mekanizmaların dahil

olduğu, kendi adlandırmasıyla Doğanın Büyük Mimarı'nın planını anlatan bir öngörü tasarlamış bir filozof-psikolog-tarihçi-sosyologdur. Bu bakış açısından hareketle *Ulusların Zenginliği* de, bir ekonomi politik şaheserinden öte bir eserdir.

Üstelik, *Ulusların Zenginliği*, insanın içine işleyen gözlemleriyle bizi sürekli irkiltir. Smith, "Zengin insanların büyük bir kısmı için, başlıca eğlence, yalnızca kendilerinin sahip olabileceği varsıllığın belirgin emarelerine haiz olmadıkça onların nazarında asla eksiksiz görünmeyen bir resmi geçitten ibarettir,"[38] diye yazmakla, Veblen'i yüz elli yıl öncesinden haber vermiş olmaktadır. "Britanya İmparatorluğu eyaletlerinden herhangi biri, imparatorluğun bütününe katkıda vermekten yoksunsa, kuşkusuz, Büyük Britanya'nın, savaş sırasında bu eyaletleri savunmak ya da barışta onların sivil veya askeri kurumlarının herhangi bir birimini desteklemek külfetinden kendisini kurtarmasının, içinde bulunduğu koşulların apaçık müşkülatı dikkate alındığında, kendi müstakbel görüşlerini ve ereklerini hayata geçirmeye çalışmasının zamanı gelmiş demektir,"[39] diye yazarken, zamanından ileri bir devlet adamıdır.

Belki bir daha hiçbir iktisatçı, kendi çağını bu kadar bütünlükle ele almayacaktır. Kuşkusuz, hiçbiri, bu kadar sakin ve yüce, kendini beğenmiş inatçılıktan bu kadar bağışık, hiç kin duymadan bu kadar sert bir eleştirici ve hiç ütopyacı olmadan bu kadar iyimser olmamıştır. Yaşadığı dönemin inançlarını elbette paylaşmıştır; hatta, aslında, iyice olgunlaşmalarına yardımcı olmuştur. Yaşadığı çağ bir hümanizm ve akıl çağıdır; ama bu erdemlerin ikisi de en zalimane ve vahşi amaçlar için saptırılabilirken, Smith asla şovenist, mazeretçi veya uzlaşmacı olmamıştır. *Ahlaki Düşünceler Kuramı*'nda, "Bu dünyanın böyle can havliyle çalışmasının ve bu telaşının, bu koşuşturmacanın amacı ne? Para ve başarı hırsının, zenginlik peşinde, güç peşinde, üstünlük peşinde koşmanın sonu ne?"[40] diye sorar; cevabı da *Ulusların Zenginliği*'nde verir: "Zenginlik, ihtişam, şan, şeref için bunca kirli bir debelenme, ancak sıradan insanın refahıyla kendini haklı çıkarabilir."

Yaşamının sonuna onur ve saygıyla ulaşmıştır. Edmund Burke, onu görmek için Edinburgh'a gelir; eski yuvası Glasgow Üniversitesi'nin Lord Rektör'ü seçilir, *Ulusların Zenginliği*'nin Danimarka diline, Fransızca'ya, Almanca'ya, İtalyanca'ya, İspanyolca'ya çevrildiğini görmüştür. Sadece Oxford Üniversitesi onu görmezden gelir, ona bir onur unvanı vermeye asla tenezzül etmez. Bir gün, daha sonra başbakan olacak olan Genç Pitt, Addington, Wilberforce ve Grenville ile bir toplantı halindeyken, Adam Smith de toplantıya davet edilir. Yaşlı düşünür odaya girerken herkes

ayağa kalkar. Smith, "Oturunuz beyler," deyince Pitt şöyle karşılık vermiştir: "Hayır. Önce siz oturuncaya kadar hepimiz ayakta duracağız, çünkü hepimiz sizin yetiştirdiğiniz bilim adamlarıyız."[41]

Smith 1790'da öldü; altmış yedi yaşındaydı. Tuhaftır, ölümü pek dikkat çekmedi; belki insanlar Fransız Devrimi ve onun İngiliz kırsal kesimi üzerinde yaratabileceği yansımaları düşünmekle pek meşguldü. Canongate Kilisesi'nin bahçesine, gösterişsiz bir mezar taşının altına gömüldü; taşın üzerinde, "*Ulusların Zenginliği*'nin yazarı Adam Smith burada yatıyor," yazılıdır. Daha kalıcı bir anıt düşünmek de zordur zaten.